

יחידה שלישית: בירור הזמן המאוחר לקריאת שמע ותפילת שחרית

הרקע לדיון

במציאות הצבאית היום יומית, אנו עשויים להיתקל בשלושה סוגים כלליים של מצבים, אשר מעוררים דילמה הלכתית בעניין איחור או דחיית זמן התפילה:

א. במסגרת אימונים או פעילות לפעמים אנו נאלצים לדחות את התפילה מפני פעילות שהתחילה קודם שהגיע זמן התפילה או מפני שהפעילות נמשכה עד שעה מאוחרת בלילה ובעקבות זאת התאחר זמן ההשכמה.

ב. לעיתים אנו נדרשים לבצע פעילות שהיא צורך מצוה שאי אפשר לאחרה, ובמקרה זה אין לנו די זמן להתפלל את התפילה כסדרה קודם הפעילות, אלא רק לאחריה.

ג. במצבים מסויימים, בהיותנו בשטח או בסוף פעילות מבצעית אמנם מתאפשר לנו למצוא את הזמן להתפלל קודם הפעילות או בסיומה, אך לא קיימת אפשרות להניח תפילין בשלב זה. כמו כן, לפעמים ישנם מצבים המאפשרים להקצות זמן לתפילה, אך היא צפויה להיות מופרעת על ידי גורמים שונים בסביבתה.

מצבים אלה מעוררים שאלות רבות, כגון: עד מתי ניתן לדחות את התפילה במקרים אלה? האם ניתן או צריך לומר חלקים מן התפילה מוקדם יותר ולהשלים את השאר בשעה מאוחרת יותר?

על מנת לברר סוגיות אלה יש להתייחס לדיני חלקי התפילה השונים, אשר בהם אנו למעשה מקיימים מצוות שונות מן התורה ומדברי חכמים, שלכל אחת מהן הדינים המיוחדים לה.

זמן קריאת שמע לכתחילה ובדיעבד

המצווה היסודית שחיובה מן התורה הוא בבוקר לכל הדעות הינה מצוות קריאת שמע, שנאמר: 'והיו הדברים האלה... בשכבך ובקומך'.

שיטות התנאים בנוגע לזמן קריאת שמע של שחרית מופיעות במשנה מסכת ברכות פרק א:

מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר: בין תכלת לכרתי. וגומרה עד הנץ החמה. רבי יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות. הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה:

שיטת הרמב"ם בהלכות קריאת שמע פרק א הלכה יא שזמן קריאת שמע לכתחילה אינו אלא עד הנץ החמה כתנא קמא, ורק בדיעבד ניתן לקרותה מאוחר יותר - עד סוף שלוש שעות ביום כרבי יהושע:

ואי זה הוא זמנה? ביום מצותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה, ושיעור זה כמו (שיעור) [עישור] שעה קודם שתעלה השמש ואם איחר וקרא קריאת שמע אחר

שתעלה השמש יצא ידי חובתו שעונתה עד סוף שלש שעות ביום **למי שעבר ואיחר**.

בהלכה יב מבאר הרמב"ם שמותר **לכתחילה להקדים** את ק"ש החל מעלות השחר, כאשר אדם משכים לצאת לדרכו:

מי שהקדים וקרא קריאת שמע של שחרית אחר שיעלה עמוד השחר, אף על פי שהשלים קודם שתנן החמה **יצא ידי חובתו, ובשעת הדחק** כגון שהיה משכים לצאת לדרך **קורא לכתחילה** משעלה עמוד השחר.

האם ניתן גם **לדחות** את קריאת שמע לאחר הנץ החמה מפני הדחק? אמנם, לשון הרמב"ם בהלכה י"א היא שיוצאים ידי חובה בקריאה לאחר הנץ רק בדיעבד, אך כיון שסוף סוף יוצא ידי חובתו - יש מקום לומר שגם באופן זה הדבר מותר לכתחילה בעת הצורך, כפי שכתב ביחס להקדמה לעלות השחר, שהוא מוקדם לזמן המופיע במשנה ובסוגיית הגמרא לתחילת זמן קריאת שמע.

בשולחן ערוך אורח חיים הלכות קריאת שמע סימן נח פסק:

זמן קריאת שמע של שחרית, משיראה את חבירו הרגיל עמו קצת, ברחוק ד' אמות, ויכירנו. ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות, שהוא רביע היום.

ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנץ החמה כדי שיסיים קריאת שמע וברכותיה עם הנץ החמה ויסמוך התפלה מיד בהנץ החמה.

בדין תחילת זמן ק"ש של שחרית לא פסק השו"ע על פי לשון המשנה, אלא כדעת רב הונא, שהכריע כאחרים המוזכרים בברייתא.²¹

בדין סוף הזמן, לכאורה, פסק השו"ע כדעתו של רבי יהושע המופיעה במשנה, ורק הוסיף שמצוה מן המובחר לקרות כוותיקין קודם הנץ החמה. אולם, בסעיף ב' חידש דין שלא הופיע בלשון הרמב"ם, ולכאורה, אין לו גם מקור במשנה - יש להקדים את קריאת שמע במידת האפשר, בכל מקרה:

אם לא קרא אותה קודם הנץ החמה - יש לו להקדים לקרותה במהרה כל מה שיוכל.

במשנה ברורה ס"ק י הסביר הלכה זו באופן המסייג את משמעותה מגדרי מצוות קריאת שמע, לתחום כללי שאינו בגדר חובה גמורה, ולכן אינו דוחה שיקולים אחרים באיכות המצווה:

זריזין מקדימין למצות. ומ"מ אין צריך להתפלל עבור זה ביחידי או לקרות בלא תפילין.

לשיטתו, טעם ההקדמה בה"ב הוא רק משום 'זריזין מקדימין למצוות', לכן אין טעם להקדים את המצווה כאשר היא תיעשה משום כך באופן פחות שלם, כגון ללא מניין או תפילין. מטעם זה אפשר גם להבין שאין הקדמה זו אלא מידת חסידות ולא חובה גמורה, כמו כל דין 'זריזין'.

אולם, יש להעיר על דבריו, כי אם נעיין בדברי תלמידי רבנו יונה על ברכות, שמקור הלכה ב' הוא בדבריהם, עולה אפשרות שדין 'זריזין' איננו הטעם היחיד להלכה

²¹ אמנם, רבים מן הפוסקים הסבירו שזמן הכרת חבירו והכרה בין תכלת ללבן הם זהים.

זו, שכן בראשית דבריהם שם מפורש שסוברים כשיטת הרמב"ם שזמן ק"ש לכתחילה הוא עד הנץ החמה,²² ולאחר הנץ החמה קורא רק בדיעבד. לא מצאנו במקומות אחרים התייחסות הלכתית לדין 'זריזין', כאשר נמצא במצב שהוא כבר בדיעבד (כגון מילה שלא בזמנה, ששם יש אומרים שישנה חובה מיידית גמורה, ויש אומרים שאין אפילו דין זריזין. ע"י שו"ת יביע אומר ח"ה יו"ד סי' כג).

נראה קצת שלדעת תר"י יש עניין מיוחד בסמיכת קריאת שמע לקימה משום 'בשכבך ובקומך'. לסברא זו יש נפקא מינה ביחס לשאלה אם להקפיד לקרוא קריאת שמע שעל סדר ברכות השחר ולתכנן לצאת בה ידי חובה דאורייתא גם כאשר מתכנן להתפלל קודם שיעבור רביע היום, אך ממתין לציבור וכדו'. ולעני"ד יש משקל לכך שבשו"ע הביא את דבריהם גם לעומת הסוברים שקריאת שמע מוקדמת ללא ברכות קריאת שמע יש בה פגם, כפי שיתבאר להלן.²³

זמן ברכות קריאת שמע

בהלכה יג מלמד הרמב"ם שקריאה לאחר שלוש שעות אין יוצאים בה ידי מצוות ק"ש, אבל אין האיחור מונע מלברך את ברכות קריאת שמע, שזמנן כל היום: הקורא אחר שלש שעות ביום אפילו היה אנוס לא יצא ידי חובת קריאת שמע בעונתו, אלא הרי הוא כקורא בתורה, ומברך לפניו ולאחריה כל היום אפילו איחר וקרא אחר שלש שעות.

²² מתוך דברי רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף ד עמוד ב: 'סוף זמנה לכתחלה עד שתנץ החמה... וסוף זמן ק"ש הוא עד שלש שעות שעדיין זמן קימה לקצת ויוצא בדיעבד... הנה למדנו שיש בזמן התחלת ק"ש שני זמנים לדברי הכל הראשון אחר שעלה עמוד השחר בדיעבד כגון בשעת הדחק והשנית זמן קריאתה לכתחלה והוא משיראה את חבירו ברחוק ארבע אמות ויכירנו כדכתב"י וכמו כן יש שני זמנים בסוף הזמן אחד לכתחלה ואחד בדיעבד ואפילו לותיקין. האחד לכתחלה והוא עד שתנץ החמה והשנית בדיעבד והוא עד ג' שעות כר' יהושע... ואף על גב דאמרינן **שזמנה לכתחלה הינה מהנץ החמה ואילך אפ"ה אם לא קרא אותה קודם הנץ יש לו להקדים ולקרותה במהרה כל מה שיוכל והכי משמע במסכת יומא (דף לו א) דתנן התם הילני המלכה עשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל ואמרינן עלה (לו ב) בשעה שהחמה זורחת היו ניצוצות ניתזין ממנה ובה היו יודעין שהגיע זמן ק"ש...'** נראה שמפרש את לשון הגמרא 'ובה היו יודעים [שכבר] הגיע זמן קריאת שמע [ויש להזדרז לקרותה]'.

²³ יש מקום להוסיף ולבאר, שהרמב"ם הרי פסק כרבי יהושע, ובכל זאת הוסיף במהדו"ב של פירוש המשנה שאין לקרוא עד שלוש שעות אלא כאשר נאנס, ולכתחילה יש לקרוא קודם הנץ. לא נראה שטעמו של הרמב"ם הוא משום שסובר שתפילה כותיקין בנץ היא חובה ויש לסמוך גאולה לתפילה, שכן הרמב"ם בהלכות ק"ש (א, יא) לא תלה כלל את החילוק בין קודם הנץ לאחר הנץ בדין ותיקין ובסמיכת גאולה לתפילה, אלא כתב סתם: 'כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה'. גם בהלכות תפילה (ג, א) לא הזכיר הרמב"ם טעם זה, אלא בהגדרת זמן תפילה השמיט את הטעם של סמיכת גאולה לתפילה, וכתב סתם: 'מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה, וזמנה עד סוף שעה רביעית'. אפשר שהרמב"ם סובר שרבי יהושע מודה לרבי אליעזר שזמן 'בקומך' לרוב בני אדם הוא עד הנץ החמה, שאז 'תזרח השמש יאספון ואל מעונותם ירבצון' - 'כל חייתו יער', ולאחר מכן כבר יצא אדם לפעול ולעבודתו עדי ערב', אלא שכיון שישנם בני מלכים שקמים רק לאחר הנץ החמה ניתן עדיין לקרוא בזמן זה. יש מקום לומר שזמן זה נחשב 'בקומך' רק עבור מי שבפועל קם באותה שעה, ולכן אם ישתהה זמן מה אחר שכבר קם ממיטתו, הרי אינו מקיים 'ובקומך'. אם כן, דברי הרמב"ם ורבנו יונה משלימים זה את זה: הזמן שאחר הנץ אינו נחשב 'בקומך' אלא למי שנאנס וקם באותה שעה (או שלא היתה לו אפשרות לקרוא עד אותה שעה), וממילא יש לו להקדים ולקרות סמוך לקימתו ממיטתו ככל שיוכל.

דברי הרמב"ם מבוססים על המשנה :

'וגומרה עד הנץ החמה. רבי יהושע אומר: עד שלש שעות. הקורא מכאן ואילך - לא הפסיד, כאדם הקורא בתורה.'

ובגמרא (י ע"ב) ביארו :

'מאי לא הפסיד? שלא הפסיד הברכות. תניא נמי הכי: הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם שקורא בתורה אבל מברך לפניו ולאחריה.'

אולם, בטור אורח חיים בהלכות קריאת שמע סימן נח הבין ש'מכאן ואילך' איננו כל היום, אלא רק במסגרת זמן תפילה :

אף על פי שזמנה נמשך עד סוף שעה שלישית אם נאנס ולא קרא יכול לקרותה עם ברכותיה **כל שעה רביעית**, ומיהו אין לו שכר כקורא בזמנה. אבל מכאן ואילך לא יקרא בברכותיה, ואם יברך הוי ברכה לבטלה.

לדעת הטור אין לומר ברכות קריאת שמע אחר שעה רביעית. מקורו בדברי אביו הרא"ש (סי' י') בשם רב האי גאון :

יש להסתפק אם רוצה לומר עד חצות כשיעור תפלה אליבא דרבנן או עד ארבע שעות אליבא דרבי יהודה או אפילו כל היום כולו לא הפסיד. ורב הא"י גאון ז"ל כתב אף כל שעה רביעית אף על פי שאינה עונתה מברך שתים לפניו ואחת לאחריה משמע דוקא שעה רביעית שהוא זמן תפילה לרבי יהודה אבל **מכאן ואילך הפסיד שכר הברכות ואם ביוך עובר על לא תשא**.

השו"ע בסי' נח סעיף ו פוסק כרב האי גאון, הרא"ש והטור, שאין לקרוא את קריאת שמע בברכותיה אלא עד סוף שעה רביעית. לאחר מכן, לא יקרא אלא את הפרשיות בלבד ללא הברכות :

אם עברה שעה ג' ולא קראה קורא אותה בברכותיה כל שעה ד' שהוא שלישי היום, ואין לו שכר כקורא בזמנה. ואם עברה שעה ד' ולא קראה, קוראה בלא ברכותיה כל היום.

אולם בביאור הלכה שם בד"ה 'קוראה בלא ברכותיה' כתב שיש להתבסס על פסק ההלכה בעניין זמן תפילה, שהוא בדיעבד עד חצות, אף לעניין קריאת שמע :

ע"י בתשובת משכנות יעקב בסי' ע"ז שדעתו נוטה להכריע בדיעבד עד חצות כמו גבי תפלה דקי"ל לקמן בסימן פ"ט שאם עבר הזמן תפלה אעפ"כ מתפלל עד חצות ע"י שם. ואפשר שיש לסמוך ע"ז לענין אם היה לו אונס שלא היה יכול לקרות הברכות עד ד' שעות כי מצאתי בספר מהרי"ל הלכות תפילה שכתב בשם מהר"ש שהמנהג להקל בנאנס שלא להפסיד הברכות.

מסקנת הבה"ל היא שרק מי שנאנס יכול לקרוא את הברכות לאחר ארבע שעות. מאחר שזמן של הברכות נקבע להלכה לפי זמן תפילת שחרית, יש לעיין מדוע מחלק השלחן ערוך בין סוף זמן תפילה בדיעבד, לסוף זמן ברכות קריאת שמע בדיעבד. וכן מדוע הכריעו האחרונים להשלים את הברכות עד חצות רק כאשר נאנס.

לאור הדברים שיתבארו בהמשך, נראה שהדבר נובע מהחילוק בין תפילה שיש לה תשלומין כי היא בקשת רחמים, לברכות שאין להם תשלומין כי הן שייכות לזמן מסויים דווקא שבו תקנו לברכה.²⁴

סוף זמן תפילה

ראינו שסוף זמן ברכות קריאת שמע עפ"י שיטת הרא"ש, שנפסקה להלכה, מוגדר עפ"י סוף זמן התפילה. בהמשך לכך, נברר להלן מהו סוף זמן התפילה להלכה - האם עד ארבע שעות כרבי יהודה או עד חצות כחכמים?

במסקנת סוגיית הגמרא בבבלי ברכות (כו, א): 'אמר רב כהנא: הלכה כרבי יהודה, הואיל ותנן בבחירתא כוותיה'. כלומר, הואיל ושנינו במסכת עדויות שזמן תמיד של שחר הינו עד ארבע שעות, עפ"י מסקנת הסוגיא לעיל (כו, ב) שלכו"ע הסמיכו חכמים את זמני התפילות על הקרבנות, יש להכריע כרבי יהודה לענין סוף זמן תפילת שחרית.

בהתאם לכך, הרמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה א כתב: תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה, וזמנה עד סוף שעה רביעית שהיא שלישית היום, ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע עד חצות היום יצא ידי חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה בזמנה, שכשם שתפלה מצוה מן התורה כך מצוה מדבריהם להתפלל אותה בזמנה כמו שתקנו לנו חכמים ונביאים.

מצד אחד, הרמב"ם פסק כרבי יהודה שזמן תפילת שחרית הוא עד ארבע שעות, אבל מצד שני כתב שניתן להתפלל תפילה שלא בזמנה עד חצות, שזה, לכאורה, כדעת חכמים. הכסף משנה ניסה להסביר שאין כאן פסיקה כחכמים בדיעבד, אלא מדובר בתפילת תשלומין:

ו"ל הטעם דכיון דקי"ל טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שתים ויוצא י"ח שחרית, כ"ש עד חצות דאכתי לא מטא זמן תפלת מנחה. אבל אם נזכר אחר שהגיע זמן המנחה מתפלל תחילה תפלת המנחה ואח"כ מתפלל תפלת שחרית.

כלומר, לפי הכס"מ, האפשרות להתפלל עד חצות לפי שיטת הרמב"ם הינה מדין תפילת תשלומין. לשון הרמב"ם המחלק בין תפילה בזמנה לתפילה שלא בזמנה מתאימה להסברו של הכסף משנה, שכן מטבע לשון זו לקוחה מסוגיית הגמרא בראשית פרק 'תפילת השחר' בדין תפילת תשלומין.

²⁴ אף שהשו"ע הביא בסימן נח סעיף ז את דברי הכלבו בשם רבנו חיים, שיש תשלומין לקריאת שמע כשם שיש לתפילה, הרי הביא דין זה בשם 'יש אומרים', ולאחר מכן כתב 'ויש חולקים'. א"כ, יש לפסוק לפי הכלל שהלכה כ"א בתרא, וכן כתב במשנ"ב שם (ס"ק כט) שהכריעו להלכה הברכי יוסף והגר"א.

ובס"ק כח הסביר המשנ"ב שגם הדעה שסוברת שיש תשלומין לק"ש אין כוונתה שיוצא בזה ידי ק"ש, אלא שדימה את קבלת עול מלכות שמים שבק"ש לתפילה, שאף שהפסיד את מצוות קריאת שמע, לא משום כך נאמר לו להפסיד גם את עצם מצוות קבלת עול מלכות שמים, וממילא פשוט שאינו יכול להוסיף את הברכות לק"ש זו, שכן על הברכות לא ניתן לומר שהן בקשת רחמים או קבלת עול מלכות שמים ששייכים בכל זמן, אלא הן ברכות השבח, אשר שייכות דווקא לזמן שבו נתקנו, ולא לאחר מכן.

אולם, בבית יוסף אורח חיים סימן פט דחה את ההשוואה המלאה בין תפילה לאחר ד' שעות עד לתפילת תשלומין בגלל דין מי שעבר ולא התפלל במזיד:

ולפי שיטה זו היה נראה לומר דאחר ד' שעות אינו מתפלל אלא אם כן נתאחר מלהתפלל בטעות או באונס, אבל אם הזיד ולא התפלל קודם ד' שעות אינו מתפלל אחר כך, דכיון דמדין טעה ולא התפלל שחרית מתפלל במנחה שתים ילפינן לה - דיו לבא מן הדין להיות כנדון, דדוקא בטעה איתמר, אבל אם הזיד אין לו תשלומין, אלא שהרמב"ם (תפלה פ"ג ה"א) כתב ואם עבר או טעה והתפלל אחר ד' שעות עד חצות היום יצא ידי חובת תפילה אבל לא יצא ידי חובת תפילה בזמנה וכך הם דברי רבינו. ולפיכך נראה לומר דלא ילפינן דין אחר ד' שעות מדין טעה ולא התפלל שחרית מתפלל במנחה שתים, דאיכא למימר שאני התם שהוא זמן תפילה מיהא. אלא מדאמרי רבנן עד חצות ילפינן לה כי היכי דלא נשוי כל כך פלוגתא בין רבי יהודה ורבנן, דלרבי יהודה אם התפלל אחר ד' שעות לא יהבי ליה שכר תפילה כלל ולרבנן מתפלל והולך עד חצות ויהבי ליה שכר תפילה בזמנה. הילכך ממעטינן בפלוגתייהו דלכולי עלמא מד' שעות עד חצות שכר תפילה יהבי ליה בין בשכח בין בהזיד, אלא דלרבי יהודה לא יהבי ליה שכר תפילה בזמנה ולרבנן יהבי ליה שכר תפילה בזמנה.

הב"י כותב שנפקא מינא נוספת מפירושו להלכה תהיה בדין המתפלל לאחר חצות עד זמן המנחה, שכבר איננו זמן שחרית לכו"ע:

ולפי זה בדוקא כתבו הפוסקים עד חצות, דמחצות ולמעלה עד זמן המנחה, כיון דלאו זמן תפילה הוא כלל, אינו מתפלל בשום ענין, ואם התפלל אפשר דברכה לבטלה הוי.

הב"י מביא את הרשב"א שהוכיח דין זה, ביחס למתפלל לאחר חצות, מלשון הגמרא:

ואחר שכתבתי כל זה מצאתי להרשב"א שכתב בריש פרק תפילת השחר (ד"ה אבעיא) אהא דאסיקנא טעה ולא התפלל מנחה מתפלל ערבית שתים וכו': 'מיהו דוקא בזמן תפילה, לפי שכיון שהוא זמן תפילה והוא עוסק בתפילתו, חוזר ומשלים מה שטעה בתפילותיו. אבל שלא בזמן תפילה - לא, שאם לא כן מאי מתפלל ערבית שתים ומתפלל מנחה שתים דקאמר? לימא טעה ולא התפלל שחרית קודם חצות חוזר ומתפלל לאחר חצות, אי נמי טעה ולא התפלל מנחה חוזר ומשלימה כל הלילה הוה ליה למימר'. עכ"ל.

פסק השולחן ערוך בהלכות תפלה סימן פט נראה דומה לרמב"ם:

ואם טעה, או עבר, והתפלל אחר ד' שעות עד חצות, אף על פי שאין לו שכר כתפלה בזמנה, שכר תפלה מיהא איכא.

למרות דברי הב"י, הסתפקו האחרונים אם אכן מדובר בתפילת תשלומין כפי שכתב בכס"מ, ואז אם ביטל את התפילה במזיד עד סוף שעה רביעית שוב אינו יכול להשלים, או שמא נפסק להלכה שזמן תפילת שחרית בדיעבד עד חצות כדין

בפני עצמו, כפי שכתב בב"י. דברי הרמ"א מראים, לכאורה, שאכן הכריע כפירושו השני של הב"י, שכן כתב:

הגה: ואחר חצות אסור להתפלל תפלת שחרית.

אם מדובר בתפילת תשלומין - מדוע לא יוכל להשלימה גם אחר חצות? אמנם, אפשר לומר שאחר חצות הוא כבר זמן מנחה מעיקר הדין ולכן אין ראוי להקדים לה תפילה אחרת. כן כתב המשנ"ב, והוסיף המשנ"ב וכתב שבדיעבד אם התפלל אחר חצות - יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור ולהשלים את תפילתו. כלומר, המשנ"ב מכריע שלפחות **בדיעבד ניתן לסמוך על הפירוש הראשון של הב"י והכס"מ** (ומחדש שכיון שבשעה זו עדיין לא הגיע זמן תפילת המנחה, אין חסרון בכך שהקדים את תפילת התשלומין לתפילת המנחה, בניגוד למה שמצאנו בדין תשלומין של מנחה במוצ"ש, שאם הקדים את תפילת התשלומין לתפילת ערבית - לא יצא ידי חובתו).

אולם, המשנה ברורה בעצמו בס"ק ו' מדקדק מלשון השלחן ערוך, שנקט גם לשון **'עבר** והתפלל אחר ד' שעות', שאין מדובר בדין תפילת תשלומין רגילה, ולכן מתפלל אף במזיד, כדברי הב"י:

או עבר - ר"ל שבמזיד שהה את התפלה עד שעבר זמנה ואח"כ התפלל. אעפ"כ יצא ידי חובת תפלה אף שהיתה שלא בזמנה. וה"ה שלכתחילה אם לא התפלל מקודם צריך להתפלל אחר ד' שעות עד חצות רק שאין לו שכן תפלה בזמנה.

עם זאת, המשנ"ב מביא את ה'פרי מגדים' החושש לסוברים שתפילת שחרית לאחר ארבע שעות הינה תפילת תשלומין, אשר לא ניתן להתפלל כאשר עבר זמנה במזיד. לכן הוא אינו רוצה לסמוך על אפשרות זו לכתחילה:

וטוב שיתפלל אז בתורת נדבה כי יש פוסקים שסוברים דבהזיד עד ד' שעות שוב לא מצי להתפלל כלל ע"כ יתפלל ויתנה שאם מצד הדין הוא פטור הוא בתורת נדבה [פמ"ג]:

לכאורה, השאלה אם היתר התפילה עד חצות הוא מדין תפילת תשלומין, יכולה להסביר לנו את ההסתייגות מהשלמת ברכות קריאת שמע לאחר שעה רביעית, כיוון שדין תפילת תשלומין הינו ייחודי לתפילת העמידה שבמהותה שייכת לכל זמן, בשונה מברכות קריאת שמע שתוקנו רק בזמן תפילת שחרית והם שייכים לזמנה מצד תוכן.

יש לציין את שיטת המאירי,²⁵ אשר נראית מתאימה לפירושו השני של הב"י ברמב"ם וגם הב"ח כיוון אליה מדעתו, שאמנם הלכה כרבי יהודה לגמרי, כפי שהוכרע בסוגיית הגמרא, אלא שמצירוף הסוגיות הראשונות בפרק 'תפילת השחר' עולה שישנם ארבעה זמני תפילה:

- א. זמן תפילה לותיקין - בהנף החמה.
- ב. זמן תפילה לכתחילה - עד ארבע שעות.
- ג. זמן תפילה שלא בזמנה - עד חצות. כלומר, עד זמן התפילה הבאה.

²⁵ בית הבחירה למאירי מסכת ברכות דף כו עמוד א': 'והלכה כר' יהודה כמו שיתבאר בגמ', אלא שמודה הוא שאם לא התפלל - מתפלל עד חצות, אלא שאין לו שכן תפלה בעונתה. מחצות ואילך אינה אלא תפלת תשלומין'.

ד. זמן תפילת תשלומין - כאשר הגיע כבר לתוך זמן התפילה הבאה. לפי שיטה זו, נראה שאין סיבה שייגרע חלקן של ברכות ק"ש, וגם אותן יש לאפשר לקרוא שלא בזמן עד חצות. נראה לצרף שיטה זו לדברי הבה"ל שהובאו לעיל שהתיר לומר ברכות ק"ש עד חצות למי שנאנס.

האם הברכות תלויות במצוות קריאת שמע

הבית יוסף על הטור בסי' פט מפנה לסימן מו, שם בירר אם מותר לקרוא ק"ש עם ברכותיה לאחר שכבר קראה מוקדם יותר ללא ברכות. הדרכי משה מביא את סיכום הדברים:

אם קרא ק"ש בשחרית בלא ברכות דמותר לחזור ולקרוא עם הברכות. וראייה מק"ש של רבי יהודה הנשיא (ברכות יג, ב) ועיין לעיל וסוף סימן [ס"ו] מדברי הרוקח שכתבתי שם (בד"מ הארוך) משמע דאם קרא ק"ש בלא ברכות צריך לברך אח"כ הברכות, וכן משמע מדברי ב"י סימן מ"ו.

הרמ"א מוכיח את הדין דיעבד, שכאשר קרא אדם ק"ש ללא ברכות - עליו לחזור ולקרוא ק"ש עם ברכותיה. אך עדיין יש לשאול: האם ראוי להפריד לכתחילה בין קיום מצוות קריאת שמע לבין ברכותיה? דן בדבר הרא"ה ביחס להזכרת קריאת שמע בתפילת השחר שקודם פסוקי דזמרה, ומסקנתו שאין ראוי להפריד את ברכות קריאת שמע מקריאת שמע דאורייתא, והביאו הבית יוסף:

כתב הרא"ה (פקדת הלויים ברכות פ"ב עמ' כא): בגמרא מספקא לן אם חוזר וגומר לאחר שעמד מבית המדרש או לא, ואמרינן דרבי שמעון ברבי אומר חוזר וגומר. פירוש: חוזר וגומר בברכות. ואף על גב דהא נפיק ליה ידי ק"ש דאורייתא. הילכך אנן דקרינן בצפרא רבונו של עולם וכו' ומיחדים שמך פעמים בכל יום ואומרים שמע ישראל וכו' ונפקי ביה ידי ק"ש דאורייתא אפילו הכי קרי בתר הכי שמע דרבנן בברכות דרבנן. מיהו לא מחוור שפיר דאילו רבינו הקדוש משום דוחקא דגירסיה הוה עביד הכי ומשום דתורתו אומנותו. וטפי עדיף לציבורא למימר ברכות ק"ש אק"ש דאורייתא. הילכך הכי מיבעי ליה למימר ומיחדים את שמך פעמים באהבה ואומרים ה' אלהינו ה' אחד, וכן קבלתי מפי מורי רבינו עכ"ל.

לעומתו, בשו"ת הרשב"א חלק א סימן מז סובר שאין הברכות תלויות בקריאת שמע, וניתן אף לאומרן בפני עצמן:

דברכות של קריאת שמע אינן ברכות של קריאת שמע ממש כברכת התורה וכברכת המצות. שאם כן היה לנו לברך לקרוא את שמע כמו שמברכין על קריאת התורה ועל קריאת המגלה. אלא ברכותיהן שנתקנו בפני עצמן. אלא שתקנו לאומרן לפני קריאת שמע ולאחריו וכן הסכימו הגאונים ז"ל. ולפיכך מי שקרא קריאת שמע בלא ברכותיה חוזר ואומר ברכותיה בפני עצמן ואין בכך כלום.

הרשב"א מביא לדבריו כמה ראיות: מן האפשרות להתפלל תפילת ערבית עם ברכות קריאת שמע לפני צאת הכוכבים, כמבואר בפרק תפילת השחר (כו, א-ב), וכן ממנהג הכוהנים העובדים בבית המקדש להפריד בין קריאת שמע לבין

הברכות, שהוזכר בגמרא כבר בפרק 'מאימתי' (ברכות יא, ב ומקורו ממשנת מסכת תמיד ה, א).

אמנם, מלשון הרמב"ם בפ"א הי"ג מהלכות ק"ש: 'ומברך לפניו ולאחריה כל היום אפילו איחר וקרא אחר שלש שעות', יש לדקדק, לכאורה, שאין לומר ברכות קריאת שמע מבלי לקרוא את הפרשיות. אולם, יש לומר שיקרא שנית את פרשיותיה גם אם כבר יצא יד"ח ק"ש בעונתה.

בשולחן ערוך אורח חיים הלכות קריאת שמע סימן ס סעיף ב' פסק מעיקר הדין כרשב"א:

קרא ק"ש בלא ברכה יצא י"ח ק"ש, וחוזר וקורא הברכות בלא ק"ש. ונ"ל שטוב לחזור ולקרות ק"ש עם הברכות.

הגר"א הסביר שמקורו של השו"ע לכך שיש לחזור ולקרוא את הפרשיות הוא מהירושלמי שאמרו שם שיש לקרוא ק"ש כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה.²⁶ עם זאת, הגר"א עצמו בסוף סימן מו (סעיף ט') כתב כדעת הרא"ה:

ול"נ שאין נכון בזה לצאת בלא ברכות וגם מחמת זה לא יסמוך גאולה לתפלה.

בביאור הלכה מסתפק אם לדעת הגר"א, כאשר רואה שהציבור יעברו את זמן קריאת שמע עדיף לומר קריאת שמע בברכותיה ולסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל ביחידי, או שבמקרה כזה יסכים גם הוא שיקרא קריאת שמע ללא ברכותיה בזמנה ואח"כ יתפלל עם הציבור. ומסקנתו נוטה יותר לכך שבמקרה שהציבור יעברו את זמן קריאת שמע גם הגר"א מסכים לדין הרמ"א.

אילו פרשיות של קריאת שמע יש לקרוא כאשר נדרש להקדים לקוראה לפני התפילה?

מדברי הרמ"א בסימן מו סעיף ט נראה שדי בקריאת פסוק ראשון: וטוב לומר בשחרית אחר שמע ישראל וגו': בשכמל"ו, כי לפעמים שוהין עם קריאת שמע לקרותה שלא בזמנה ויוצא בזה.

במשנה ברורה סימן מו ס"ק לא כתב להקדים לקרוא ק"ש קודם התפילה רק כאשר ירא שהציבור יעברו את זמן ק"ש, וכתב שכאשר עושה כך עדיף לקרוא את כל שלוש הפרשיות כדי לקיים גם זכירת יציאת מצרים:

ו"א שיקרא כל הפרשה ראשונה. ויותר טוב שאז יקרא כל השלשה פרשיות כמו שכתב הפר"ח כדי להזכיר יציאת מצרים בזמן ק"ש.

ונראה שאף לשיטתו אין הכרח לקרוא את כל שלוש הפרשיות, אלא ניתן להסתפק בהזכרת יציאת מצרים מפסוק כלשהוא, כשם שנהג רבי יהודה הנשיא, שכאשר לא היה רוצה לפסוק מלימודו, היה קורא פסוק ראשון בלבד ומחזר אחר הלכה שיש בה הזכרת יציאת מצרים (עפ"י בבלי ברכות יג, ב).

ונראה שאם ירצה לצאת ידי דעת הרא"ה והגר"א שהוזכרו לעיל, עדיף שלא יקרא את כל שלוש הפרשיות, שכן לדעת הרא"ה לומדים מק"ש של רבי יהודה הנשיא

²⁶ דלא כפמ"ג שהסביר שמקורו ברב האי גאון שהובא בבית יוסף שסבר שאין יוצאים ידי ק"ש אם קראוה בלא ברכותיה.

שאפשר לחזור ולקרוא קריאת שמע עם ברכותיה רק אם עדיין לא יצא יד"ח קריאת שמע מדרבנן, לכן רבי היה קורא רק ק"ש דאוי ואח"כ משלים את הפרשיות עם ברכותיהן. אף זה, לדעתו, אינו מותר אלא בשעת הדחק, שכן לכתחילה יש לומר ברכות ק"ש על קריאת שמע דאורייתא.

אמנם, המהרש"ל בתשובה הוא שכתב לקרוא את כל הפרשה הראשונה, והפמ"ג באשל אברהם כתב 'אם ירצה יקרא שתי פרשיות', ובמחצית השקל הסביר שהסברא לקרוא את כל הפרשה הראשונה היא כדי לצאת ידי הסוברים שכל הפרשה הראשונה היא המצוה דאוי, ולדעתו כן היא גם כוונת הגמרא לגבי ק"ש של רבי יהודה הנשיא.

האם מותר לקרוא קריאת שמע ללא תפילין?

בעייה נוספת העולה מהקדמת קריאת שמע לשאר התפילה היא נושא הזמן הראוי להנחת התפילין. במשנה ברורה סימן מו ס"ק לג הבחין בין מצב רגיל בו הוא יכול להניח תפילין קודם הקריאה, לבין מצב שגורם לכך שאין באפשרותו להניח תפילין, אך אינו רוצה להפסיד את זמן קריאת שמע:

עיי' בדגול מרבבה וכן בחידושי רע"א שכתבו דבחול לא יכוין לצאת א"כ הניח תפילין מקודם, דכל הקורא ק"ש בלי תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו. ופשוט דאם א"א לו להניח תפילין עתה מאיזה ענין אל ימנע מחמת זה המ"ע דק"ש, כי תפילין וק"ש שתי מצות הם ואין מעכבין זה את זה ואפילו איסורא ליכא, דלא אמרו כל הקורא ק"ש וכו' רק במזיד ולא כשיש לו איזה אונס כמו שכתב הלבוש בסימן נ"ח ע"ש.

קריאת שמע לעוסק בצרכי רבים

האם העוסק בצרכי רבים שפטור מתפילה צריך להפסיק על מנת לקרוא קריאת שמע?

בשולחן ערוך אורח חיים בהלכות קריאת שמע סימן ע כתב: היה עוסק בצרכי רבים והגיע זמן קריאת שמע, לא יפסיק אלא יגמור עסקיהם ויקרא, אם נשאר עת לקרות.

אם העוסק בצרכי רבים נחשב 'עוסק במצוה' הרי הוא פטור מן המצווה לגמרי, ובכל זאת כתב במשנה ברורה סימן ע ס"ק יח שאם יכול להפסיק לק"ש ואח"כ לחזור ולגמור צרכי צבור בלא טורח יפסיק. המשנ"ב הוסיף עוד בס"ק י"ט ש'מ"מ יעשה מה שיכול ויקרא לפחות פסוק ראשון עם בשכמל"ו בזמנה כי זה דבר קצר ואפשר לו אפילו בשעה שעוסק בצרכי צבור'.

יש לציין עוד את מה שכתב המשנ"ב בשם הפמ"ג, שהעוסק בצרכי רבים אינו פטור לגמרי מקריאת שמע ותפילה כאונן, אלא שהוא עוסק במצווה אחרת, ולכן אינו צריך להפסיק. המשנ"ב מציין הגדרה זו על מנת להסביר שאם הפסיק וקרא - יצא ידי חובתו, ואינו צריך לחזור ולקרוא לאחר שיסיים את מצוותו. לכאורה, יש נפ"מ בזה גם לענין תפילה, במידה ולא התאפשר לו להפסיק, שכן יש מקום להתפלל תפילת תשלומין, ואינו נחשב כמי שהיה פטור מן התפילה בזמנה. אולם, בסימן צ"ג ס"ק ח' כתב המשנ"ב:

'ואין צריך להתפלל מנחה שתיים בשביל תשלומי שחרית, שכיון שבשעת חובתו היה פטור ממנה מן הדין אין צריך לתשלומין כלל'.
בדברים אלה המשנ"ב מכריע במחלוקת האחרונים בין הדרישה ביורה דעה סי' שמא והט"ז באו"ח סימן קח ס"ק א':

ב"ד סי' שמ"א כתב בס"ב דמי שמת לו מת בשבת במ"ש לא יתפלל ובבוקר א"צ להתפלל שתיים כדי להשלים תפלת הערב שכבר עבר זמנה. ולא דמי לשכח ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית שתיים כיון שבלילה לא היה חייב להתפלל עכ"ל. וכתב שם בס' דרישה וז"ל: 'מכאן היה נראה דה"ה למתעסק בצרכי צבור וכיוצא בו בזמן התפלה, שפטור מלהתפלל כמ"ש הטור סימן צ"ג, ומתוך העסק עבר זמן אותה תפלה שג"כ א"צ להשלימה בזמן תפלה שלאחריה להתפלל ב' א' לתשלומין, כיון שג"כ בזמן העסק היה פטור מן התפלה כמו באבילות דהכא, דמה לי אונס דאבילות או עסק דמצוה. ולדעתי כ"ש הוא, דהא בצרכי צבור ג"כ עבד עבודת השם'. עכ"ל.
ותמה אני אם יצא דברים אלו מפי אותו צדיק דהא כל שהוא אונס מקרי פטור מתפלה וכאן אמרינן בהדיא דאם נאנס מתפלל שתיים. ותו דכתב בת"ה סימן ה' במי שהיה טרוד אצל הפקיד מחמת חוב ולא היה יכול להפטר אא"כ בהפסד ממון ובתוך כך עבר זמן התפלה דמקרי אונס אף על גב דמחמת ממון הוא ומתפלל אח"כ שתיים. הרי לך בהדיא אף על גב דהיה פטור באותה שעה של תפלה מחמת טרדא דמקרי אונס וה"ה נמי פטור מחמת טרדא דמצוה של צרכי צבור, דכל עיקר טעם אותה התשובה דת"ה היא מטעם דחשיב כמו טרדא דמצוה ואם כן נסתרה דעת בעל הדרישה בזה. ואין דמיון בזה לפטור דאבילות דהתם אפשר לו להתפלל דהא יושב בטל אלא שחכמים פטרוהו, וע"כ אין שייך שם תשלומין דאין זה מקרי אונס אלא פטור. מה שא"כ כאן דהוא אין בו פטור אלא שיש עליו אונס שלא היה יכול להתפלל שאין לו פנאי והוא כמו חולה שאין יכול להתפלל או שיכור - כל זה מקרי אונס, כיון שהוא עצמו בר חיובא הוא, ועל זה ודאי תקנו תשלומין. כנלע"ד פשוט:

הכרעתו דלא כט"ז היא בעקבות נקודות הכסף, מג"א ואליה רבה. אולם, בסימן קח הביא המשנ"ב את הפמ"ג שקצת חשש לדברי הט"ז, ולכן כתב שישלים את התפילה בתורת נדבה ויחדש בה דבר.

בסימן עא ביחס לאונן בזמן קריאת שמע ותפילה הוסיף המשנ"ב בס"ק ד' סייג נוסף לפטור מתשלומין:

וה"מ אם היה מתו מוטל לפניו מעת התחלת חיוב התפלה עד השלמת זמנה, כגון שהיה מתו מוטל לפניו מעלות השחר והאיר פני כל המזרח עד אחר חצות. אבל אם מת לאחר שכבר התחיל החיוב עליו, כגון לאחר שהאיר כל פני המזרח, אף על פי שלא קברוהו עד אחר חצות - משלים בזמן מנחה, דהואיל וחל עליו החיוב מתחילת עת שבא זמן התפלה, אף על פי שלא היה שהות לגמור התפלה, מ"מ כיון שחל עליו החיוב חייב להשלים אח"כ

התפלה בזמן מנחה. ואפשר דבזה חייב ג"כ לברך ברכת השחר אם לא בירכן
בבוקר כשקם ממיטתו דהא בשעת חיובן היה חייב.

כעין זה יש לומר לגבי חייל שלא התפלל משום שעסק בצרכי רבים, שהפטור שלו
מתשלומין הוא רק בתנאי שהתחיל בעסק זה לפני שהגיע זמן חיובה של התפילה,
אך אם היה ישן בעלות השחר או שהיתה לו הפסקה מסויימת בעסקיו שמשום
מה לא התפלל בה - חייב להשלים את התפילה.

דחיית קריאת התורה

בתלמוד בבלי במסכת בבא קמא (פב, א) שנינו שתקנת קריאת התורה בשני
וחמישי הינה תקנה קדומה עוד מתקופת משה רבנו, אשר נתקבעה בתקופת עזרא
הסופר:

עשרה תקנות תיקן עזרא: שקורין במנחה בשבת, וקורין בשני ובחמישי,
ודנין בשני ובחמישי... ושיהו קוראין בשני ובחמישי - עזרא תיקן? והא
מעיקרא הוה מיתקנא! דתניא: וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים -
דורשי רשומות אמרו: אין מים אלא תורה, שנאמר: הוי כל צמא לכו למים,
כיון שהלכו שלשת ימים בלא תורה נלאו, עמדו נביאים שביניהם ותיקנו
להם שיהו קורין בשבת ומפסיקין באחד בשבת, וקורין בשני ומפסיקין
שלישי ורביעי, וקורין בחמישי ומפסיקין ערב שבת, כדי שלא ילינו ג' ימים
בלא תורה! מעיקרא תקנו חד גברא תלתא פסוקי, אי נמי תלתא גברי תלתא
פסוקי, כנגד כהנים ליום וישראלים, אתא הוא תיקן תלתא גברי ועשרה
פסוקי, כנגד עשרה בטלנין.

בספר 'תורת המחנה' חלק א' פרק ט"ו שאלה א' עסק בשאלת השלמת קריאת
התורה לאחר זמן תפילת שחרית והכריע להקל שלא בדרך קבע, אלא באקראי
ובמקום אונס. בשאלה ו' עסק בשאלה אם להעדיף הורדת ספר תורה לשטח לצורך
הקריאה בשחרית או קריאה במנחה בבית הכנסת, ובהערה מ' כתב בשם הגר"א
נבצל שיש להעדיף קריאה בתורה במנחה על פני הורדת ספר התורה לשטח
האימונים, מצד החשש לשמירת כבוד ספר התורה. מובן, שאם גם במנחה יהיו
בשטח האימונים - אין ראוי לדחות את הקריאה למנחה, אלא באקראי ובמקום
אונס. כמו כן, יש לקרוא בתורה בזמן המנחה רק עבור ציבור שלא התאפשר להם
לקרוא בתורה בזמן תפילת שחרית. יחידים שהפסידו את קריאת התורה
בשחרית, אינם מחוייבים בהשלמת הקריאה, ולכן אין להוציא עבורם ספר תורה
בזמן תפילת המנחה, אף שניתן לצרף באותה שעה מניין לצורך הקריאה.

בנושא של קריאת התורה בזמני אימונים, לעני"ד, במסגרת הצבאית יש לקחת
בחשבון לא רק את שאלת קריאת התורה הפרטית באותו מקום ובאותו זמן, אלא
את הנוהל של מחוייבות המפקדים לדאוג לספר תורה בכל מקום שבו יש מניין של
מתפללים, ואת המחוייבות שלהם לדאוג שהתפילה כולל קריאת התורה תוכל
להתקיים בזמנה. עוד יש לשקול את המציאות השכיחה שמציאותו של ספר
התורה בשטח היא אשר מעודדת את החיילים להתאמץ ולקבץ מניין לתפילה, ואף
מחייבת את המפקדים להקצות את הזמן המרוכז לצורך כך.

סיכום הלכות העולות מבירור זה:

- א. זמן ק"ש הינו משיכיר את חברו הרגיל עמו בריחוק ד' אמות שהוא פחות משעה לפני הנץ החמה, ועד שלוש שעות זמניות אחר הזריחה. ומצווה מן המובחר לקרותה קודם הנץ החמה.
- ב. כיון שמצוות ק"ש היא מדאו' כתב הגר"ע יוסף זצ"ל שיש להחמיר בה לכתחילה כשיטת המג"א לחשב שלוש שעות זמניות מעלות השחר כדעת המג"א וכ"כ בשו"ת דברי יציב או"ח סי' נ"ז. לעומתם באג"מ או"ח ח"א סי' כ"ד, כתב שפסק ההלכה הוא כגר"א והגר"ז שהם בתראי.
- ג. בכל אופן, נפסק בשו"ע ומוסכם, שאין לדחות קריאת שמע לסוף הזמן, אלא יש להקדים לקרותה ככל שיוכל.
- ד. מעיקר הדין יוצאים ידי קריאת שמע דאו' בפסוק ראשון בצירוף בשכמל"ו, ונהגו להחמיר לקרוא את כל הפרשה הראשונה, אך מצווה גם להזכיר יציאת מצרים בזמן קריאת שמע, שבאופן רגיל מקיימים זאת בקריאת פרשת ציצית.
- ה. כאשר אין לו אפשרות להניח תפילין באותה שעה - אין מניעה לקרוא ק"ש בלי תפילין, על מנת שלא יעבור זמנה לכתחילה.
- ו. זמן ברכות ק"ש הוא עד סוף ארבע שעות כזמן תפילה, ולכאורה, כיון שזמן זה הוא מדרבנן, גם לדעת הגר"ע יוסף אפשר לסמוך בזה על דעת הגר"א והגר"ז.
- ז. אין לקרוא ק"ש בברכותיה אחר סוף שעה רביעית אלא אם כן נאנס, על אף שתפילה יוכל להתפלל בכל אופן עד חצות.
- ח. אף כאשר עוסק בצרכי רבים, חייל פשוט שאינו טרוד, כגון שהולך במסע, יכול וצריך לקרוא ק"ש בזמנה תוך כדי הפעילות, ואם קשה לו לקרוא את שלוש הפרשיות, יכול להסתפק בפסוק ראשון ובשכמל"ו, ויזכיר פסוק של יציאת מצרים, כגון 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיידך'.
- ט. זמן קריאת התורה בשני ובחמישי הינו בזמן תפילת שחרית. רק באקראי ובמקום אונס ניתן לקרוא בתפילת המנחה, וזאת על מנת שלא תתבטל לגמרי הקריאה בתורה. אולם, אם רק חיילים בודדים הפסידו את הקריאה, אף אם ניתן לצרף עשרה, אין לעשות קריאה נוספת במנחה. מה שאין כן קודם חצות היום, שאז אם יש רוב מניין שלא שמעו קריאת התורה ניתן לצרף אחרים ולהוציא ספר תורה.